

ОСНОВНІ ВИДИ БАНКІВСЬКИХ ОПЕРАЦІЙ ТА ЇХ ВІДОБРАЖЕННЯ У ЗВІТНІЙ ДОКУМЕНТАЦІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Стаття присвячена аналізу публічної фінансової звітності банків другої половини ХІХ – початку ХХ ст., у якості першоджерела фінансової статистики. Фінансова звітність кредитних установ – це бухгалтерська звітна документація, у якій в цифрах відбивалися підсумки проведення основних кредитних операцій за рівні періоди часу. Банки були зобов'язані надавати таку звітність в Міністерство фінансів, в казенну палату і публікувати в пресі. Ці матеріали поточного контролю за діяльністю кредитних установ накопичувалися увесь період їх існування до весни 1917 р., тобто до моменту, коли система збору та публікації цих даних припинила своє існування. Комплекс фінансової звітності банків виявляється, описується, досліджується з точки зору ступеня повноти, однаковості, порівнянності і достовірності його даних.

Ключові слова: банк, кредитні товариства, кредитно-фінансова система.

Особливістю дослідження історії розвитку банків є те, що їхні висновки базуються на статистичних даних. А отже, важливою складовою роботи з вивчення історії розвитку банківської сфери України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. є аналіз статистичної інформації, що міститься у даних фінансової публічної звітності. Багатий та різноманітний матеріал статистичних джерел привернув увагу багатьох дослідників, до нього у своїх дисертаційних дослідженнях зверталися вітчизняні науковці [6; 7]. Безпосередньо джерелознавчий аналіз публічної фінансової звітності акціонерних комерційних банків Російської імперії здійснила російська дослідниця С. О. Саломатіна, однак вона зосередила увагу

винятково на діяльності петербурзьких та московських банків [8]. Метою нашої статті є аналіз інформаційного потенціалу публічної фінансової звітності банків України (1850-1917 рр.).

На початку своєї книги «Банкирские конторы. Руководство служащим в банках и банковских конторах» (1888 р.), дослідник банківської справи М. Н. Беляєв, зазначає наскільки важливо для успішної діяльності установи правильна побудова її роботи, яка починається від побудови ефективної структури банку і закінчується ретельним веденням банківської документації: «Каждый, имеющий контору, должен безусловно знать все дело сам, а не то чтобы вести на знания своего доверенного. Это первое основание для прочности дела, – далі автор описує правильну структуру банківської контори, – каждый хозяин должен иметь известный состав служащих, смотря по размеру дела, то ему необходимы: бухгалтерский кассир..., конторщик отделения ссуд, вкладов и текущих счетов, конторщик по покупке и продаже процентных бумаг, для объяснения с публикой и комиссионного дела; несколько их помощников (по размеру дела), а если контора имеет агентства, то и корреспондент» [2, с. 4-5].

Автор викладає досить спрощену структуру банку, яка на початок ХХ ст. зазнала змін. До органів керівництва та контролю банку другої половини ХІХ – початку ХХ ст. відносилися: Правління банку, Обліковий комітет, Ревізійна комісія, Рада банку. Кількість членів керівництва та штату співробітників залежала від типу банку та

об'єму його операцій. Наприклад, штат одного із найбільших тогочасних українських банків Київської контори Державного банку на 1880 р. нараховував 36 чоловік. Контора мала навіть свого штатного лікаря – доктора медицини [1, с. 112-114.].

Власне робота банку була представлена діяльністю одинадцяти операційних відділів. Вони працювали за окремими напрямками: 1. секретаріат; 2. відділ кореспонденції; 3. відділ головної бухгалтерії; 4. відділ вкладів та поточних рахунків; 5. вексельний відділ (для роботи з документами всередині країни); 6. комісійний відділ; 7. відділ переказів (завідування переказами, як тими, що банк видає, та і тими, що банк отримує усередині країни); 8. фондовий відділ (для роботи із цінними паперами); 9. іноземний відділ (для роботи з іноземними векселями, валютою, дорогоцінними металами, а також видача переказів на закордонні кредитні установи); 10. товарний відділ; 11. каса.

Облік операцій банку здійснював бухгалтерський відділ, де саме зводилися воедино дані усіх інших операційних відділень банку. Кожного дня відділи підсумовували суми, які надійшли чи пішли з рахунків у кінці робочого дня. За цими даними бухгалтерський відділ щоденно складав оборотну відомість за даними перших сум та підводив щоденний баланс. Для запису рахунків велися спеціальні книги. У випадку банків ціла їхня система була детально розроблена у «Уставі торговому», а саме: журнал, меморіал, касова книга, головна книга; та деякі додатково – книга відсотків, книга комісій та інші.

Хронологічні записи велися у журналі та касовій книзі (для реєстрації видачі і отримання готівки), а також меморіалі (для реєстрації безготівкових операцій). Вже потім операції групувалися по балансовим рахункам і

відповідний запис заносився до головної книги [8]. Традиційно запис рахунків вівся у формі балансу з поділом на актив та пасив. Актив, представляє частину бухгалтерського балансу, що характеризує розміщення і використання залучених банком коштів з метою одержання прибутку [5]. Пасив, це також, частина бухгалтерського балансу, що відображає джерела утворення коштів банку [5].

Кожна банківська операція реєструвалася двічі, у активі та пасиві. Саме за цими даними складався банківський баланс, що представляє собою сальдо, тобто різницю між надходженнями та витратами банку за певний відрізок часу [3]. Якщо спостерігалось перевищення активу над пасивом, то це була сума банківського прибутку, яка відразу фіксувалася у графах пасиву. Якщо спостерігалось зворотне явище, то це був банківський збиток, запис про який переміщувався до активу [8].

Подібні банківські баланси, склалися щодня, щомісячно, піврічно та щорічно. Лише останні три із перерахованих, потребували більше підготовчої роботи. Адже необхідно було ретельно звірити записи головної книги та журналу, нарахувати відсотки за вкладками і отриманні суми за спеціальними поточними рахунками, а також за кореспондентськими рахунками [8]. Останні являють собою рахунки, відкриті у конкретному центральному або іншому банку, призначені для відображення розрахунків, які здійснює один банк за дорученням і за рахунок іншого банку на підставі угоди між ними, так звана кореспондентська угода [3].

Найбільш великої та значної звірки потребував річний звіт, за словами фахівців банківської справи саме його зміст мав дати уявлення про реальні справи банку: «В практике банковского дела считалось, что отчет должен

дать точное понятие о совершенных за год управленческих действиях и об их результатах» [4, с. 327-329]. Умовно дані зі річного зводу оборотів банку можна згрупувати на чотири частини: 1) залишок на рахунку на 1 січня поточного року; 2) надходження за рік; 3) відрахування; 4) залишок на рахунку на 31 грудня минулого року.

У кінці року готували ще одну зведену відомість прибутків та витрат, інформація для якої бралася зі спеціальних книг відсотків та комісій. Таким чином, на кінець року готувалося три документи річний баланс, звід оборотів банку, звід прибутків та витрат [8].

Загальні принципи джерелознавчого аналізу банківських балансів почали складатися у спеціальних дореволюційних виданнях посібників та рекомендацій з ведення банківської справи [2]. Праці дореволюційних спеціалістів за радянських часів були допрацьовані радянськими вченими І. Ф. Гіндіним та Л. Е. Шепелевим, продовжили їхню роботу вже на початку ХХІ ст. російські вчені В. І. Бовикін та його учениця С. О. Саломатіна. Було визначено, що: «... методика развивает подходы, изложенные в дореволюционных учебниках банковского дела. Благодаря ей имеется возможность анализировать и сравнивать балансы, в которых нет буквального сходства» [8, с. 36]. А тож, основні статті банківських балансів умовно можна традиційно згрупувати на активні та пасивні операції. Активні операції представляють собою шість видів банківської діяльності: 1) каса та поточні рахунки; 2) облікові операції; 3) цінні папери та дорогоцінні метали, які у свою чергу включають три групи: по-перше, державні та гарантовані державою цінні папери (облігації державних позик, акції залізничних компаній); по-друге, цінні папери не гарантовані державою

(позики міст, закладні листи земельних банків, акції торгово-промислових підприємств); і по-третє, банківські тратти, тобто письмовий наказ банку, у якому вкладено кошти іншого банку, сплатити визначену суму грошей конкретній особі у певний строк [3]; 4) позики; 5) кореспондентські операції; 6) кредитні операції, які відбувалися у формі обліку та позики.

Особливої уваги заслуговують саме останні кредитні операції. Перша форма кредиту облік – це придбання банком боргових зобов'язань до строку їхнього погашення. Найчастіше це був облік векселів або торгових зобов'язань. Вексель представляв собою цінний папір, який посвідчував безумовне грошове зобов'язання векселедавця або його наказ третій особі сплатити після настання строку платежу визначену суму власнику векселя [3]. У свою чергу, торгове зобов'язання – це свідоцтво, яке було видане казенними громадськими організаціями своїм контрагентам на належні їм платежі за виконання роботи чи інше [4, с. 330]. Позики різнилися за тим, що саме виступало у якості застави, це могла бути нерухомість, цінні папери, товари, дорогоцінні метали тощо.

Отже, вище зазначено найбільш значні види активних банківських операції, що проводилися установами у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., що звісно не обмежує повністю кола їхньої діяльності. Однак, інші операції за обсягом є менш значними, до них можна віднести, наприклад, сумнівні борги або оборотні капітали відділень (за винятком роботи відділень Державного банку) [8].

Пасивні операції утворюють фінансові ресурси банку для проведення кредитних та інших активних операцій. Завдяки пасивним операціям формувалася власний капітал, залучені та запозичені кошти банку [3]. Власний

капітал представляє собою суму основного та запасного. Під основним капіталом розуміють кошти внесені засновником/засновниками або акціонерами (якщо це відповідна структура) до статутного фонду, і на ці кошти отримано письмові зобов'язання. Інша частина власного капіталу, представляє собою запасний капітал, до якого відносяться кошти, утворені у праці подальшої діяльності банку, як відрахування прибутку на створення фондів і резервів [9]. У 1880-ті рр. власникам банку у посібниках ведення банківської справи радили мати не менше 100 тис. руб. власного капіталу: «Основной капитал для контор, открываемых в столицах, а равно в больших губернских городах должен быть не менее ста тысяч рублей. Владея этим капиталом, банкир только тогда и может свободно вести дело не стесняя себя» [2, с. 5]. Далі йде обґрунтування вказаної суми: 1. на наявні у конторі відсоткові папери для продажу – 40000 руб; 2. на видачу позик під відсоткові папери із переобліком у банку – 20000 руб.; 3. на продаж білетів вигрешних позик із розстрочкою платежів – 25000 руб.; 4. готівкою у касі – 15000 руб. [2, с. 5].

Залучені кошти банку включають два різновиди депозитів: поточні рахунки та строкові вклади. Запозичені кошти включають переоблік та переастану, а також кореспонденти. Перші два різновиди за думкою С. О. Саломатіної характеризуються наступним чином: «Переучетом называется учет долговых обязательств, например векселей, находящихся в портфеле банка в других финансово-кредитных учреждениях, чаще всего в Госбанке. Переучет был формой кредитования банка. Перезалог – это получение банком кредита под обеспечение ценностей, которые приняты им в залог от клиентов с их согласия» [8, с. 40].

Таким чином, фінансова публічна звітність банків, а саме балансові статті діяльності банку співставлені за різний час, або ж різних банків дають можливість простежити динаміку банківських операцій. Порівнявши дані балансових статей із оборотними відомостями банку ми отримуємо можливість дізнатися і простежити рух сум по рахункам. Ці дані слід доповнити інформацією стосовно прибутку або навпаки втрат банку за здійснення цих операцій з рахунками зазначеними у зводі прибутків та витрат банку.

Література

1. **Адресь-календарь** должностныхъ лицъ по всьмъ частямъ Юго-Западнаго края. На 1880 годъ. – К. : Типография Штаба Киевск. воен. окр., 1879. – С. 112-114; Adres'-kalendar dolzhnostnyih' lits' po vs'm chastyam Yugo-Zapadnago kraja. Na 1880 god'. – К. : Tipografiya Shtaba Kievsk. воен. окр., 1879. – S. 112-114; 2. **Беляев Н. М.** Банкирские конторы. Руководство служащим в банках и банкирских конторах в банках. 2-е изд. / Н. М. Беляев. – Петрозаводск : Губернская Типография, 1888. – 41 с.; Belyaev N. M. Bankirskie kontoryi. Rukovodstvo sluzhaschim v bankah i bankirskih kontorah v bankah. 2-e izd. / N. M. Belyaev. – Petrozavodsk : Gubernskaya Tipografiya, 1888. – 41 s.; 3. **Глосарій** банківської термінології [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=124734&cat_id=124733; Glosariy bankivskoyi terminologiyi [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu : http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=124734&cat_id=124733; 4. **Дмитриев-Мамонов В. А.** Организация и техника коммерческого банка / В. А. Дмитриев-Мамонов, З. П. Евзлин, под. ред. М. И. Боголепова. – Петроград, б. и., 1916. – 382 с.; Dmitriev-Mamonov V. A. Organizatsiya i tehnika kommercheskogo banka / V. A. Dmitriev-Mamonov, Z. P. Evzlin, pod. red. M. I. Bogolepova. – Petrograd, b. i., 1916. – 382 s.; 5. **Кириченко О.** Банківський менеджмент: Навчальний посібник [Електронний ресурс] / О. Кириченко, І. Гіленко, С. Роголь, С. Сиротян, О. Немой / К. : Знан-

ня-Прес, 2002. – 438 с. – Режим доступу : <http://www.info-library.com.ua/books-text-2043.html>; Kirichenko O. Bankivskiy mednedzhment : Navchalniy posibnik [Elektronniy resurs] / O. Kirichenko, I. Glienko, S. Rogol, S. Sirotyan, O. Nemoi / K. : Znannya-Pris, 2002. – 438 с. – Rezhim dostupu : <http://www.info-library.com.ua/books-text-2043.html>;

6. Краснікова О. М. Фінанси та кредит у сільському господарстві Лівобережної України епохи вільного підприємництва (1861-1917 рр.) / О. М. Краснікова: автореф. дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.01.04. / КНУ – К., 1999. – 17 с.; Krasnikova O. M. Finansy ta kredit u silskomu gospodarstvi Livoberezhnoyi Ukraini epohi vilnogo pidpriemnitstva (1861-1917 rr.) / O. M. Krasnikova: avtoref. dis. ... kand. ekon. nauk : spets. 08.01.04. / KNU – K., 1999. – 17 s.; **7. Новікова І. Е.** Розвиток банківської системи України в умовах становлення ринкового господарства (друга половина XIX – початок XX ст.) / І. Е. Новікова : дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / І. Е. Новікова. – К., 2009. – 235 с.; Novikova I. E. Rozvitok bankivskoyi sistemi Ukraini v umovah stanovlennya rinkovogo gospodarstva (druga polovina XIX – pochatok XX st.) / I. E. Novikova : dis. ... kand. ekon. nauk : 08.00.01 / I. E. Novikova. – K., 2009. – 235 s.; **8. Саломатина С. А.** Коммерческие банки в России: динамика и структура операций 1864-1917 гг. [Электронный ресурс] / С. А. Саломатина. – М. : РОССПЭН, 2004. – Режим доступу : http://istina.msu.ru/media/publications/book/34a/bfa/2944522/Salomatina_Kommercheski_e_banki_v_Rossii.pdf; Salomatina S. A. Kommercheskie banki v Rossii: dinamika i struktura operatsiy 1864-1917 gg. [Elektronniy resurs] / S. A. Salomatina. – M. : ROSSPEN, 2004. – Rezhim dostupu : <http://istina.msu.ru/media/publications/book/34a/bfa/2944522>; **9. Прасолова С. П.** Банківська справа : Навчальний посібник [Електронний ресурс] / С. П. Прасолова. – К. : Центр навчальної літератури, 2013. – 568 с. – Режим доступу : http://pidruchniki.com/1232021952639/bankivska_sprava/bankivski_operatsiyi; Prasolova S. P. Bankivska sprava : Navchalniy posibnik [Elektronniy resurs] / S. P. Prasolova. – K. : Tsentr navchalnoyi literaturi, 2013. – 568 s. – Rezhim dostupu : http://pidruchniki.com/1232021952639/bankivska_sprava/ban.

Радченко Н. Н. Основные виды банковских операций и их отображение в отчетной документации второй половины XIX – начала XX ст.

Статья посвящена анализу публичной финансовой отчетности банков второй половины XIX – начала XX ст. в качестве первоисточника финансовой статистики. Финансовая отчетность кредитных учреждений – это бухгалтерская отчетная документация, в которой в цифрах отражались итоги проведения основных кредитных операций за равные периоды времени. Банки и обязаны предоставлять такую отчетность в Министерство финансов, в казенную палату и публиковать в прессе. Эти материалы текущего контроля за деятельностью кредитных учреждений накапливались весь период их существования до 1917 г. Комплекс финансовой отчетности банков оказывается, описывается, исследуется с точки зрения степени полноты, единообразия, сопоставимости и достоверности его данных.

Ключевые слова: банк, кредитные обязательства, кредитно-финансовая система.

Radchenko N. The main types of banking operations and their display in the accounting records of the second part of XIX – early XX century.

This article analyzes the public financial reporting of banks of the second part of XIX – early XX century, as a source of financial statistics. Financial credit reporting, it is accounting documentation, which made the main results of credit operations for equal periods of time. Banks were required to provide such reports to the special office of the Ministry of Finance, official chamber and publish major articles in newspapers. These current control materials of credit institutions accumulated during all period of its existence till Spring of 1917, till the moment, when the system of collecting and publishing this information ceased to exist. Financial statements complex of banks, describes, investigates in terms of the degree of completeness, uniformity, and the reliability of its information.

Key words: bank, credit organizations, credit-financial system.

Стаття прийнята до редколегії
10 жовтня 2016 р.